

П. РАБІНОВИЧ,

*завідувач Львівської лабораторії прав людини
і громадянина НДІ державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН
України, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України*

УДК 342.7; 341-231

Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація

У статті подається авторська інтерпретація соціальної сутності основоположних («природних») прав людини. Такою сутністю вважається їх можливість задовольняти фундаментальні потреби існування й розвитку людини. З огляду на це загальне поняття таких прав визначається як певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування й розвитку в конкретних історичних обставинах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства та забезпечені обов'язками інших суб'єктів. Тому найважливішою – «потребовою» – класифікацією цих прав пропонується вважати їх поділ на фізичні (життєві), особистісні, культурні, економічні й політичні.

Ключові слова: основоположні права людини, сутність прав людини, класифікація основоположних прав людини.

Вступні зауваги. Проблематика основоположних («природних») прав людини, закономірності їх здійснення, розвитку, охорони і захисту становлять нині, так би мовити, ядро, стрижень предмета загальнотеоретичної юриспруденції. А одним із фундаментальних аспектів цієї проблематики є питання соціальної сутності таких прав.

Вирішення зазначеного питання має, вочевидь, ґрунтуватись на загальнофілософській інтерпретації феномену (і відповідної категорії) сутності, насамперед сутності соціальної.

З давніх-давен встановлено, що кожному феномену притаманні сутність і явище («явленість»). При цьому «явленість», тобто зовнішня форма (обо-

лонка) феномену та його сутність зазвичай не збігаються. Явище стає відомим суб'єктам соціуму вже у процесі їхньої повсякденної, «утилітарної» практики. Сутність же явища найчастіше може бути виявлена лише за посередництвом спеціалізованої діяльності – діяльності науково-дослідної. Тому найпершим завданням, неодмінним покликанням будь-якої суспільної науки є виявлення, з'ясування нею такої сутності. Адже якби сутність і явище («явленість») того чи іншого феномену збігалися, то й потреби у його науковому дослідженні, мабуть, взагалі не виникало б.

Осягнення, збагнення сутності тих феноменів, які становлять предмет науки, є її найголовнішою, домінантною функцією. Теорія чи концепція, яка не виконує саме цієї функції, навряд чи може заслуговувати на статус наукової.

Це, вочевидь, стосується й тих феноменів, які у соціально-політичній, зокрема державно-юридичній, практиці та й у юридичній науці вважаються правовими (а таких явищ – досить різноманітних за їх специфічним онтичним статусом, за їхньою, так би мовити, субстанцією – існує, як свідчать минула й сучасна правова думка, понад десяток...).

Та перш ніж розглядати питання про сутність чи то природно-правових, чи то державно-юридичних (позитивно-правових) явищ, потрібно передусім чітко визначитися з інтерпретацією загального поняття сутності соціальних явищ (адже стосовно нього існують неоднакові погляди).

Свого часу мені вже доводилося пропонувати таку дефініцію цього поняття: **соціальна сутність явищ – це їх здатність служити засобом задоволення**

потреб (інтересів) тих чи інших суб'єктів суспільства. І нині (майже через 20 років потому) немає серйозних підстав відмовлятися від цього положення.

Ці міркування саме і становитимуть філософсько-методологічне підґрунтя для дослідження сутності основоположних прав людини та їх сутнісної класифікації.

Потребовий підхід – ключ до виявлення соціальної сутності праволюдних явищ. З огляду на зазначену вище інтерпретацію соціальної сутності правових явищ, той дослідницький концептуальний підхід, за посередництвом якого остання може бути виявлена, ще у середині 80-х років ХХ ст. було названо «потребовим». Він тоді був інтерпретований як виявлення історично зумовлених певних потреб різних суб'єктів суспільного життя і встановлення ролі, функції (як потенційної, так і реальної) тих або інших предметів, подій, процесів у задоволенні таких потреб [1, с. 8–13]. І нині є підстави стверджувати, що саме цей підхід є єдиною можливим, унікальним засобом її з'ясування.

Цим зумовлюється і місце потребового підходу в усій системі різноманітних концептуальних підходів та дослідницьких методів, що використовуються задля вивчення будь-яких правових явищ. З одного боку, цей підхід не може абсолютизуватись, гіпертрофуватись, оскільки, як і будь-який інший, він має об'єктивні межі застосовуваності; а тому не підмінює й не витісняє інших дослідницьких підходів та методів. Проте, з другого боку – останні втрачають свою евристичність, наукову

ефективність, якщо залишитися невідомою, прихованою або ж спотвореною сутність тих явищ, які становлять об'єкт вивчення, тобто якщо застосування інших підходів і методів не спиратиметься на знання цієї сутності. Адже саме сутність явища визначає глибинно, в підсумку (хоча й зазвичай не прямо, а опосередковано) усі інші його властивості та прояви.

Реалізація потребового підходу (який є, власне кажучи, актуальною конкретизацією, модифікацією історико-матеріалістичної парадигми суспільствознавчих досліджень) у виявленні сутності правових явищ вимагає розв'язання таких завдань:

1) слід досягнути загальне розуміння потреб різних суб'єктів суспільства, що вимагає, зокрема, з'ясування співвідношення цих потреб із такими суміжними, «спорідненими» явищами, як інтереси, мотиви, цілі відповідних суб'єктів;

2) необхідно виокремити основні різновиди таких потреб, зважаючи на їх певну класифікацію;

3) мають бути здобуті змістовні знання стосовно потреб: а) загальносоціальних; б) групових; в) індивідуальних у тому суспільстві, де сформоване, функціонує та розвивається досліджуване правове явище;

4) потрібно встановити: а) потреби яких саме суб'єктів (тобто чиї потреби – чи то окремих індивідів, чи то певних їхніх спільнот, об'єднань, чи то суспільства в цілому) задовольняє досліджуваний феномен; б) які ж саме види таких потреб він задовольняє;

5) і це найважливіше, слід з'ясувати, чи здатний досліджуваний правовий феномен бути засобом, інструментом

задоволення певних потреб, а якщо здатний, то якою мірою. Зокрема з'ясувати, чи він є лише одним із таких засобів, чи ж єдиним засобом. (У разі ствердної відповіді на останнє запитання виявлені потреби можна буде вважати правовими.)

Тож спробуємо застосувати (або принаймні схарактеризувати) можливості застосування потребового підходу у з'ясуванні сутності того явища, яке відображається терміно-поняттям «основоположні права людини».

Можливість задоволення потреб людини як соціальна сутність її прав. Коли на початку 90-х років минулого століття у вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції виникла необхідність випрацювати нові теоретико-методологічні засади дослідження, зорієнтовані насамперед на людину, на забезпечення її прав, тоді були підстави підтримати саме соціальний (точніше – соціально-детерміністичний) підхід до інтерпретації таких прав.

Відповідно до цього підходу мною було сформульовано і згодом уточнено таку дефініцію їх загального поняття: **права людини** – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів.

Відображена у цій дефініції інтерпретація прав людини ґрунтується не просто на соціальному, а, власне, на соціально-потребовому підході. Адже існування й розвиток людини відбувається зазвичай тільки у процесі задоволення її потреб; а цей процес, ясна річ,

опосередковується здебільшого такими «засобами», які є природно-історичними (соціально-природними) наслідками попередньої та поточної діяльності інших суб'єктів, тобто результатами суспільного виробництва (і матеріального, і духовного).

Наведений аспект розуміння прав людини може бути стисло, як квінтесенція, відображений у такому твердженні: *будь-яке право людини – це право на задоволення певних її потреб*. У цьому виявляється (окрім іншого) **гуманістичність** потребової інтерпретації прав людини і вбачається чи не найістотніша її перевага.

Розуміння прав людини як певних її можливостей наведено, так чи інакше, у працях багатьох теоретиків, суспільствознавців [2; 3, с. 21].

Що ж до інших інтерпретацій цього поняття у сучасній науковій літературі, зазначимо лише те, що вони можуть бути зведені у найзагальнішому вигляді до таких:

– права людини – це певним чином унормована її свобода [4; 5, с. 33, 48];

– права людини – це певні її потреби [6, с. 33, 48] чи інтереси [7, с. 10–26];

– права людини – це її вимоги (рос. – «притязания») про надання певних благ, адресовані суспільству, державі, законодавству [9, с. 2];

– права людини – це умови та блага (матеріальні, духовні), необхідні для нормального функціонування індивіда [10, с. 13; 11, с. 24];

– права людини – це певний вид, частина (форма існування, спосіб вияву) моралі [12, с. 36; 13, с. 37].

Усі зазначені вище підходи (окрім першого) фіксують, як видається, до-

сить важливі, проте не онтичні, не «субстанційні» статуси досліджуваного феномену. І тільки категорія можливості (свободи) дозволяє найбільш адекватно відобразити саме онтичну соціальну сутність основоположних прав людини.

Сутнісна класифікація прав людини. Звернемося насамперед до прийнятих ООН у 1966 р. Міжнародних пактів про права «соціальні, економічні і культурні», а також про права «громадянські та політичні». Відображена у назвах цих пактів видова класифікація основоположних прав хоча й була на той час значним кроком уперед, проте, згодом не завжди задовольняла потреби праворегулятивної практики та юридичної теорії. Зокрема, не можна не зауважити, що всі права людини є, у широкому сенсі, соціальними як за змістом, так і за засобами їх здійснення, оскільки вони об'єктивно зумовлені саме соціумом. З огляду на це несоціальних прав людини, вочевидь, узагалі не існує.

Що ж до так званих громадянських прав, то таке терміно-поняття природним чином пов'язується, асоціюється з правами саме громадян, тобто не будь-яких людей, а лише тих, які є громадянами тієї чи іншої держави. (Так, в одній із праць читаємо: «Громадянські права людини – це основні права, котрі пов'язані з володінням громадянства...» [14, с. 37].) А тому воно не є тотожним терміно-поняттю особистих (точніше – особистісних) основоположних прав людини, і більш адекватним його аналогом було б терміно-поняття «цивільні права», яке якраз і відповідає вжитому у Всезагальній декларації прав людини англomовному виразу *civil rights*.

Доречно згадати, що «п'ятичленна» класифікація основоположних прав лю-

дини ООН не була застосована ані в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), ані в Хартії Європейського Союзу про основні права (2000), яка набула чинності зі вступом у дію Лісабонського договору (2009).

З обстоюваного ж у цій статті розуміння прав людини впливають додаткові аргументи й щодо такої класифікації людських прав, яка була запропонована мною понад 20 років тому. Нагадаю, що з усіх можливих класифікацій основною була названа така, підставою (критерієм) якої послужили різні види (групи, комплекси) індивідуальних потреб, які задовольняються за посередництвом здійснення, використання певних прав.

З огляду на такий критерій було виділено:

– фізичні права (або, за іншою термінологією, життєві, вітальні чи соматичні), здійснення яких задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини у забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку. У разі порушення, руйнації, ліквідації прав цієї групи втрачають сенс, зводяться нанівець будь-які права людини, що належать до інших груп. Саме тому основна класифікація прав людини має розпочинатись саме із прав фізичних;

– особистісні права, здійснення яких задовольняє потреби людини у формуванні, безпечному функціонуванні й розвитку її як особистості, тобто носія тих або інших духовно-моральних індивідуальних властивостей;

– культурні права, реалізація яких задовольняє потреби людини у доступі

до культурних надбань свого народу та інших народів (зокрема, у здобутті знань), у її самореалізації шляхом створення нею різноманітних цінностей культури.

Спільною особливістю усіх трьох наведених різновидів основоположних прав є те, що їх належність кожній людині та їх використання нею не може формально залежати від будь-яких її соціальних чи «демографічних» властивостей. Тому в структурі розглядуваної класифікації прав людини вони «розташовуються», так би мовити, на першому плані. Й у цьому, до речі, виявляється гуманістичність потребового дослідницького підходу.

Крім зазначених видів прав людини, існують також:

– економічні права, здійснення яких задовольняє потреби людини в її індивідуальній самореалізації у господарській (економічній) діяльності, зокрема шляхом участі у виробництві матеріальних благ, у наданні послуг або у підприємстві;

– політичні права, які задовольняють потреби людини у визначенні загальних соціальних умов її індивідуального існування й розвитку через її участь в управлінні суспільством (його осередками, об'єднаннями) і державою.

Таким чином, саме з позицій потребового підходу стає можливим обґрунтувати і продемонструвати недовільність, невипадковість певної ієрархізації зазначених різновидів прав людини, більш переконливо аргументувати термінологічні позначення кожного з них. Адже відносна субординованість цих прав має бути в основі своєї похідною від «піраміди» індивідуальних потреб.

А останні, як відомо, фундаментально розподіляються передовсім на базові – біологічно-матеріальні (ім відповідають життєві, вітальні права), а далі – духовні (які задовольняються здебільшого особистісними і культурними правами) і, нарешті, соціальні – у вузькому, спеціальному значенні (яким переважно відповідають економічні та політичні права).

Як наслідок, стає можливим уточнити належність існуючих (та й із часом – майбутніх) прав людини до однієї з наведених вище їхніх груп (так, право на гідний рівень життя і споживання, а також права на безпечне природне довкілля, житло, соціальне забезпечення належатимуть, вочевидь, до прав фізичних; право знати своїх батьків, жити у своїй сім'ї «тяжкі» до групи особистісних прав).

Додамо також, що наведена градація прав людини має не тільки дослідницьке і навчальне значення, а й може

бути корисною у конструюванні та вдосконаленні юридичних механізмів їх охорони і захисту, оскільки ефективність таких механізмів значною мірою зумовлюється специфікою відповідних прав, яка саме і відбивається їх класифікаційно-видовою належністю.

Отже, евристичний потенціал охарактеризованого тут концептуального підходу аж ніяк не обмежується таким об'єктом дослідження, як основоположні права людини. Цей підхід, наголошено ще раз, був і залишається унікальним, можна сказати, єдиним можливим дослідницьким інструментом виявлення сутності будь-яких соціальних явищ, зокрема, держави і кожного з елементів її правової системи та її механізму юридичного регулювання (законодавства, індивідуальних юридичних актів, законності, офіційної правової ідеології, юридичних відносин тощо).

Список використаної літератури

1. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – Львов, 1985.
2. Фарбер И. Е. Права человека, гражданина и лица в социалистическом обществе / И. Е. Фарбер // Изв. высш. учеб. зав. Правоведение. – 1967. – № 1.
3. Бережнов А. Г. Права личности. Некоторые вопросы теории / А. Г. Бережнов. – М., 1991.
4. Нерсесянц В. С. Права человека в истории политической и правовой мысли. От древних до Декларации 1789 г. / В. С. Нерсесянц // Права человека в истории человечества и современном мире. – М., 1989.
5. Черниченко С. В. Права человека и гуманитарная практика в современной дипломатии / С. В. Черниченко // Моск. журн. междунар. права. – 1992. – № 3.
6. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность / Р. А. Мюллерсон. – М., 1991.
7. Шайкенов Н. А. Правовое обеспечение интересов личности / Н. А. Шайкенов. – Свердловск, 1990.
8. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства : пер. с нем. / О. Хеффе. – М., 1999.
9. Henkin L. The Age of Rights / L. Henkin. – N. Y., 1988.
10. Мутагиров Д. З. Права и свободы человека: теория и практика : учеб. пособие / Д. З. Мутагиров. – М., 2006.
11. Права человека : учебник. – 2-е изд., перераб. / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М., 2009.
12. Kranston M. What are Human Rights? / M. Kranston. – N. Y., 1988.
13. Милн А. Права человека и человеческое многообразие / А. Милн // Международное сотрудничество и права человека. – М., 1989.
14. Экштайн К. Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской Конвенции / К. Экштайн. – М., 2004.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2013.

Рабинович П. Основоположные права человека: социально-антропная сущность, содержательная классификация

В статье представлена авторская интерпретация сущности основоположных («естественных») прав человека. Такой сущностью считается их возможность удовлетворять фундаментальные потребности существования и развития человека. Соответственно, общее понятие таких прав дефинируется как определенные возможности человека, которые необходимы для удовлетворения потребностей его существования и развития в конкретных исторических обстоятельствах, объективно обуславливаются достигнутым уровнем развития общества и обеспечены обязанностями других субъектов. Поэтому важнейшей – «потребностной» – классификацией рассматриваемых прав является их разделение на физические (жизненные), личностные, культурные, экономические и политические.

Ключевые слова: основоположные права человека, сущность прав человека, классификация основоположных прав человека.

Rabinovych P. Fundamental Human Rights: Socio-Anthropic Essence, Substantial Classification

In the article the authors' interpretation of social essence of fundamental («natural») human rights is being set forth. Such essence lies in their ability to satisfy fundamental needs of human being existence and development. Accordingly, the general notion of such rights is being defined as definite human being opportunities which are necessary for satisfying his existence and development needs in concrete historical conditions, are objectively stipulated by attained level of society development and are ensured by obligations of other subjects. That is why division human rights into physical (vital), personalistic, cultural, economic and political is appeared to be the most significant their classification (which is grounded on human needs).

Keywords: fundamental human rights, essence of human rights, classification of fundamental human rights.